

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:02.05.2023 Accepted/Kabul:20.02.2024

DOI:10.30794/pausbed.1291475

Research Article/Araştırma Makalesi

Erdoğan, S. ve Çakırca, D. (2024). "Tunceli Bölgesinde Yeni Keşfedilen İki Kale Yerleşimi ve Yeni Bir Açık Hava Tapınak Tipi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 61, Denizli, ss. 361-370.

TUNCELİ BÖLGESİNDE YENİ KEŞFEDİLEN İKİ KALE YERLEŞİMİ VE YENİ BİR AÇIK HAVA TAPINAK TİPİ

Serkan ERDOĞAN*, Düzgün ÇAKIRCA**

Öz

Tunceli il sınırları kapsamında 2016 yılından beri sürdürülen "Demir Çağ ve Helenistik Dönem Tunceli Yüzey Araştırması" projesi, Demir çağlara ve Antik Çağ'a ait yeni yerleşimleri saptamayı ve özellikleri hakkında yeterli bilgiye sahip olunmayan arkeolojik kalıntılara yönelik yeni veriler elde etmeyi hedeflemektedir. Yüzey araştırması projesinin 2021 sezonu kapsamında yapılan gözlem ve belgeleme çalışmaları sonucunda Tunceli yöresinde Masumu-Pak Kalesi adını taşıyan yeni bir arkeolojik yerleşim tespit edilmiş olup daha önce arkeoloji literatürüne kazandırılmış Aşağı Doluca Kalesi'nin kimi arkeolojik özellikleri irdelenmiştir. Aşağı Doluca Kalesi'nde Demir Çağ izleri yoğun iken, Masumu-Pak Kalesi'nde ise Demir Çağ ve Ortaçağ yapıları belirgindir. Masumu-Pak Kalesi ve Aşağı Doluca Kale yerleşimlerinin açık hava tapınağı olarak değerlendirilen yapılarının form ve yapılış özelliklerinin ortak özellikler taşıdığı belirlenmiştir. Her iki yerleşimdeki tapınım alanlarının temel ortak yanını, önünde bir platformun yer aldığı kayalara oyulmuş sunak olarak değerlendirilebilecek mimari elemanlar oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Tunceli, Demir Çağı, Açık Hava Tapınağı, Sunak, Urartu.*

NEWLY DISCOVERED TWO FORTRESS SETTLEMENTS AND A NEW TYPE OF OPEN-AIR TEMPLE IN TUNCELI REGION

Abstract

The "Iron Age and Hellenistic Age Tunceli Survey" project, which has been carried out within the provincial borders of Tunceli since 2016, aims to identify new settlements belonging to the Iron Age and Antiquity and to obtain new data on archaeological remains of which little information is known. As a result of the observation and documentation studies carried out within the scope of the 2021 season of the survey project, a new archaeological settlement named Masumu-Pak Fortress has been identified in the Tunceli region, and some archaeological features of the Aşağı (Lower) Doluca Fortress, which was brought to the archaeology literature before, have been examined. While the Iron Age traces are intense in Aşağı Doluca Fortress, Iron Age and Medieval structures are evident in Masumu-Pak Fortress. It has been determined that the structures considered as open-air temples in Masumu-Pak Fortress and Aşağı Doluca Fortress settlements have common features of form and construction. The main common aspect of the open-air worship areas in both settlements is the architectural elements that can be considered as an altar carved into the rocks with a platform in front of it.

Keywords: *Tunceli, Iron Age, Altar, Open-Air Temple, Urartu.*

*Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, YOZGAT.

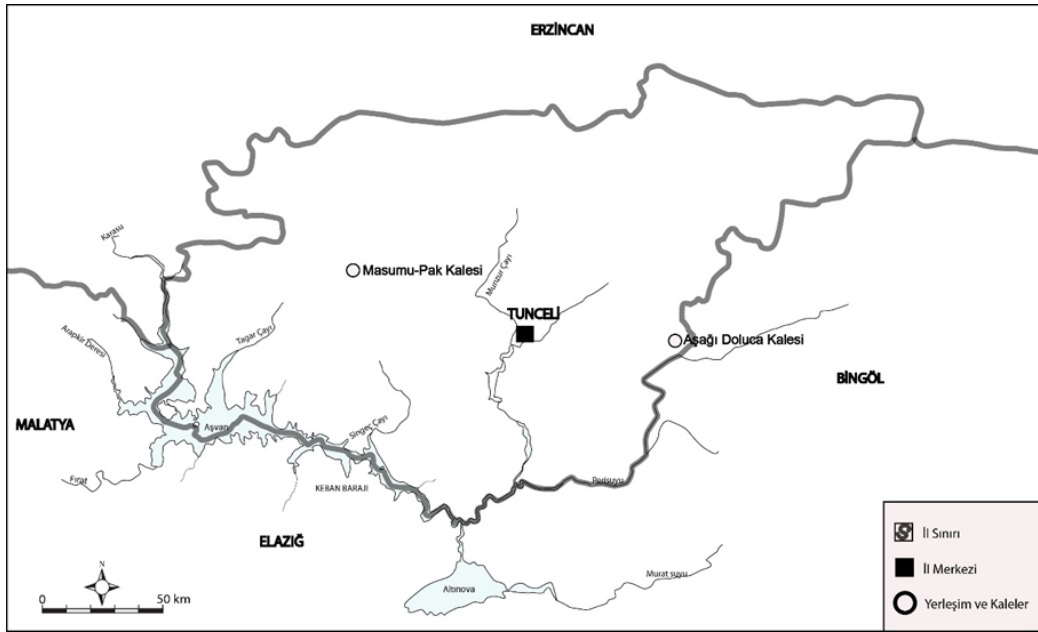
e-posta: serkan.erdogan@yobu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-8049-8093>)

**Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, BOLU.

e-posta: duzungcackirca@ibu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-4799-1940>)

GİRİŞ

Tunceli il sınırları kapsamında 2016 yılından beri sürdürülmekte olan yüzey araştırma projesi, Tunceli yöresinde Demir Çağı'nın hangi kültürel öğelerle temsil edildiğine ve Urartu Krallığı'nın yayılımının yöreye getirdiği yeniliklerin neler olduğuna yönelik yeni veriler elde etmeyi hedeflemektedir. Buna ek olarak Tunceli'de Urartu egemenliği sona erdikten sonra hangi kültürel değişimlerin yaşandığına ve Geç Demir Çağ ile Helenistik Dönem kültürlerinin yöredeki maddi kültüre nasıl yansıtıldığına ilişkin bulgular edinmek araştırmanın ana hedefleri arasındadır. Gerçekleştirilen yüzey araştırması öncesinde oldukça sınırlı araştırmalara konu olmuş Tunceli arkeolojisine ilişkin bilgi eksikliğini kısmen de olsa gidermek söz konusu projenin temel amacını oluşturmaktadır. Bu kapsamda birbirine benzer özelliklerdeki birer açık hava tapınağına ev sahipliği yapan ve Demir Çağı'na ait izler taşıyan iki kale yerleşimi, bu amaçlar doğrultusunda araştırılmıştır. Bunlardan biri daha önce kayıt altına alınmamış olan Masumu-Pak Kalesi ile diğeri son zamanlarda saptanmış olan Aşağı Doluca Kalesi'dir (Şekil 1).

Şekil 1: Tunceli Demir Çağ ve Helenistik Dönem Yüzey Araştırması - 2021

Ulaşımı zor olan dağlık alanlarda konumlanmış olmaları her iki yerleşimin ortak coğrafi özelliğini yansıtır. Bundan dolayı bu dağlık coğrafyanın nüfuz edilemeyen arkeolojik özelliklerini saptamak yeni verilerin elde edilmesini doğal olarak sağlamıştır. Tunceli'nin sarp ve çetin coğrafyasında Demir çağlarından Orta Çağ'a değin süreçte kale tipindeki yerleşimlerin yörenin iskân geçmişinde baskın bir rol oynadığını, adı geçen iki yerleşim bir kez daha teyit etmektedir. Doğal bir tahkimata sahip kale niteliği taşımaları, Tunceli'nin güneyindeki görece daha düzlük alanlarda yer alan höyük ya da kimi düz yerleşim tiplerinden onları ayırmaktadır.

MASUMU-PAK KALESİ

Masumu-Pak Kalesi, Hozat İlçesi'nin kuzeybatısında bulunan Sarısaltık Köyü, Işıklar (Gızori) Mezrası'nın yaklaşık 3 km batısında yer almaktadır. Yerleşimin konumlandığı Işıklar mezra yerleşimi, Hozat ilçe merkezine karayoluyla yaklaşık olarak 22 km uzaklıktadır. Genel görünümü itibarıyla kale, 1608 m rakıma sahip oval formu yüksekçe bir kayalık tepe üzerine inşa edilmiştir (Şekil 2).

Şekil 2: Masumu-Pak Kalesi'nin Genel Bir Görünümü ve Seramik Buluntuları

Yerden itibaren ortalama yüksekliği 25 m olan kale, 1 hektardan daha az bir alanı kaplamaktadır. Kalenin kuzey, kuzeydoğusu ve kuzeybatısı bir uçurum ile sona ermekte ve uçurumun sona erdiği aynı istikamet üzerinde "Dürüt Deresi" adındaki bir akarsu geçmektedir. Kale konumsal olarak stratejik bir öneme sahiptir. Hozat – Ovacık – Çemişgezek üçgenine egemen bir konumda yükselen bir tepe üzerinde kurulmuş olması, kale tipindeki yerleşimin konumsal öneminin nedenini açıklamaktadır. Bu yerleşim, daha önce kayıtlarda bulunmamakta olup, 2021 yüzey araştırması kapsamında bilimsel literatüre kazandırılmıştır.

Kaleye ait Orta Çağ görünümlü harçlı sur duvarları kale sitadelinin güneyinde ve güneydoğusunda izlenebilmektedir (Şekil 3). erleşimin güneydoğu cephesinde yer alan bazı sur kalıntıları, kale burçları işlevindedir. Kalenin kurulu olduğu kayalık tepenin doğu ve kuzeyi boydan boya kat eden bir kuşak şeklinde yontulmuş bir izi gözlemlemek mümkündür. Bu aşınmış hat, muhtemelen yerleşim içi ulaşım ağıyla ilişkili olduğu izlenimi verse de fonksiyonunun ne olduğu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Kalenin yaklaşık olarak 100 m ilerisinde, üzerinde kaya yontum izlerinin olduğu ve az da olsa günlük kaba kap parçalarının bulunduğu ikinci bir tepe yer alır. Söz konusu tepenin kaleyle ilişkili bir alan olduğu söylenebilir.

Şekil 3: Masumu-Pak Kalesi'nin Güneydoğusundaki Harçlı Sur Duvarları

Kalenin güneydoğu yamacında 46 basamağı tespit edilebilen takriben 1 m x 0.25 m ölçülerine sahip kaya merdiveni bulunmaktadır. Yerden yükselen 26. kaya basamağının doğusunda ve batısında zivana deliği işlevinde olabilecek düzgün bir şekilde yapılmış, yuvarlak formlu kaya oyukları seçilebilmektedir. Bir kapıya ait olduğu izlenimi veren bu mimari döşem, kaya merdivenleriyle kale sitadeline girişinin sağlanmış olduğuna yönelik güçlü kanıtlar sunmaktadır.

Düz bir platform görünümündeki kale sitadeli, üzerinde çapları 1.5 m olan yan yana yapılmış yuvarlak formlu iki adet kaya sarnıcı/kuyu saptanmıştır. Sitadelde ayrıca 7 m x 3 m ebatlarında ve 1 m derinliğinde bir yapıya ait temeller gözlemlenebilmektedir (Şekil 4).

Şekil 4: Masumu-Pak Kalesi'nden Basamaklı Giriş (sol), Sarnıçlar ve Bazı Temel İzleri (sağ)

Yerleşimin güneybatı yamacındaki kayalık bir platform üzerinde açık hava tapınağı görünümündeki kültürel karakterli bir alan tespit edilmiştir. Kaya platformu ortalama 5 m genişliğinde olup, doğuya doğru çıkıntı yapan en uzun yeri ise 10 m civarındadır. Söz konusu açık hava tapınım alanının en önemli mimari elemanları, kayanın oyulmasıyla elde edilmiş düzgün köşelere sahip dikdörtgen formlu dört adet sunak olarak değerlendirilebilecek yapılardır (Şekil 5). Söz konusu tapınım alanının önü, günümüze kadar bazı aşınmalara uğramış düz bir platform şeklindedir. 80 x 60 cm ile 60 x 50 cm arasında değişen bu sunakların ön yüzünde kurban edilenlerin kanlarını ya da libasyon ritüellerindeki sıvının akışını sağlamak amacıyla yapıldığı düşünülen birer oluk bulunmaktadır. Oluklar iki kaya sunağında belirgindir. Bu yapıların yer aldığı aynı kaya platformunun 2 m doğusunda (arkasında), yaklaşık olarak 2 m kadar izlenebilen 20 cm genişliğindeki bir kanal belirlenmiştir (Şekil 6). Bu kanal ile ilişkili farklı kaya oyukları da seçilebilmektedir. Söz konusu kaya platformunun doğusunda uçuruma doğru, hafif bir eğimle çıkıntı oluşturan uç kısmındaki düzlenmiş alan, kültürel bir fonksiyona yönelik olmalıdır. Bu kaya platformunun hemen batısında, kalenin ise güneydoğusuna düşen tarafta kaya yontum izlerinin olduğu kaya fasadları yer alır. Oluklu sunak işlevindeki yapılar ile sıvı akıtma kanallarını barındıran bu platform, açık hava tapınım alanı olarak tanımlanması için güçlü kanıtlar sunar. Bu mimari özelliklere sahip açık hava tapınım alanının bir benzeri Masumu-Pak yerleşiminin yaklaşık olarak 100 km doğusunda konumlanmış olan, Nazmiye yakınlarındaki Aşağı Doluca (Kale Mezrası) yerleşiminde saptanmıştır. Kaya işçiliği Urartu coğrafyasının Demir Çağı özelliklerini yansıtmakla beraber, kayaya oyulmuş dikdörtgen formlu oluklu sunak bağlamında yerel bir tipolojik özellik göstermektedir.

Şekil 5: Masumu-Pak Kalesi Açık Hava Tapınağı

Şekil 6: Masumu-Pak Kalesi Açık Hava Tapınım Alanının Doğusunda Yer Alan Kanal

Güneybatı yamaçtaki kayalık bir alanda 2.5 m genişliğe sahip düzgünleştirilmiş kaya fasadı, kalenin önemli mimari unsurlarındadır. Burada 40 cm öne doğru çıkıntı yapan yontularak düzleştirilmiş kaya yüzeyinin gerisinde bir kaya duvarı yükselmektedir. Yerleşimin aynı güney yamacında Demir Çağı'na ait olabilecek farklı kaya işçilikleri izlenebilmektedir. Kuzeybatı cephesinde ise üzerinde 30 cm çapında yuvarlak formlu bir nişe sahip bir kaya bloğu bulunmaktadır ve günümüzde bu kaya oyuğuna mum yakmak suretiyle bir kutsiyet atfedilmiştir. Yüksekliği 1.5 m'yi aşan bu kaya parçasının işlevi ve orijinal yerinin neresi olduğu belirsizdir (Şekil 7).

Şekil 7: Masumu-Pak Kalesi'nin Güneybatısındaki Kaya Fasadı ve Kuzeybatısındaki Oyuklu Kaya Bloğu

Kalenin güney ve batı yamaçlarında mezar taşı ya da muhtelif yapılara ait yapı taşları belirlenmiştir. Bu taş eserlerin ekseriyetle Orta Çağ'a ait oldukları anlaşılmaktadır.

Masumu-Pak Kalesi, genel görünümü itibarıyla Demir Çağı'ndan Orta Çağ'a değin iskân görmüş, doğal bir tahkimata sahip olmakla birlikte insan eliyle güçlendirilmiş güçlü bir yerleşim görünümündedir. Zirvesi dairesel formlu düz bir tepe üzerine kalenin inşa edilmiş olması, Doğu Anadolu'da bulunan öteki kalelerin yerleşim modeliyle karşılaştırıldığında sıra dışı bir görünüm sergilemektedir. Az sayıda saptanabilen çoğu amorf niteliğindeki seramik repertuarı, - biri sırlı olmak üzere - Orta Çağ ağırlıklıdır. Ağız kenarı dışa çekik, boynundan oluk bezemeli gri ve kiremit rengi seramik parçaları ise Demir Çağ görünümündedir.

AŞAĞI DOLUCA KALESİ (KALE MEZRASI YERLEŞİMİ)

Kale tipinde olan yerleşim, Nazmiye ilçe merkezinin 18 km güneydoğusundadır. Aşağı Doluca (Harik) Köyü'nün Kale Mezrası sınırları içerisinde yer alan 1104 m rakımlı yerleşim, Peri Çayı'nın kıyısına oldukça yakın bir yerde konumlanmıştır (Şekil 8). Kale, Karakoçan – Bingöl üzerinden gelen güzergâhların Tunceli'ye açılan bir geçiş noktasında yer alır. Yerleşim, kuzey – güney doğrultuda uzanan ve yaklaşık 3 hektarlık bir alanı kaplayan kayalık bir tepe üzerinde kurulmuştur. Yerden 15 m yüksekliğindeki kale, aynı zamanda yerel dilde “More Sur (Kırmızı Yılan)” adı verilen yöresel bir inanç mekânıyla aynı alanı paylaşmaktadır. Bedensel ve ruhsal rahatsızlıkları sağaltıcı bir yönü olduğuna inanılan “More Sur”, halen kurbanların kesildiği kutsiyet atfedilmiş yerel bir inanç mekânı olma özelliğini korumaktadır.

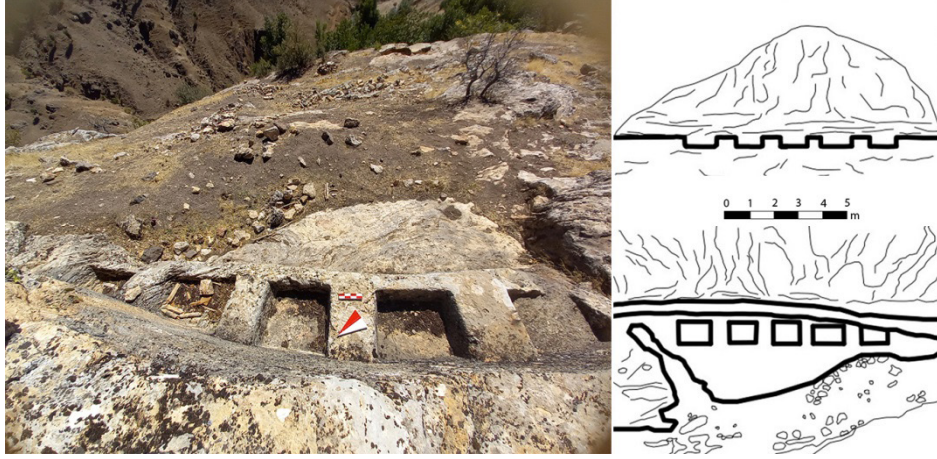
Şekil 8: Aşağı Doluca Kalesi'nin Batıdan Bir Görünümü ve Seramik Buluntuları

Kaleye giriş kaya merdivenleriyle güneydoğudan sağlanmıştır (Şekil 9). Köy evlerinin içerisinde yükselen bu kaya merdiveni, sitadeldeki açık hava tapınım alanının 25 m güneydoğusuna kadar uzanmaktadır. Söz konusu basamakların yirmi altı kadarı seçilebilmektedir. Bu merdiven basamakları 135 cm genişliğinde 55 cm uzunluğunda ve 20 cm yüksekliğindedir. Kalenin güneybatısında yükselerek sitadele ve açık hava tapınım alanına yönelmiş kaya basamaklarından oluşan bir başka merdivenli giriş daha da bulunmaktadır. Bu basamaklı giriş, güneydoğusunda yer alan merdivenli girişten farklı olarak kale içerisindeki erişim ile ilişkili görünmektedir. Açık hava alanının 20 m güneyinde yer alan bu basamaklar 140 cm genişliğe, 70 cm arasındaki uzunluğa ve 15 cm yüksekliğe sahiptir.

Şekil 9: Aşağı Doluca Kalesi'nin Güneydoğu Girişi (sol) ve Güneybatısındaki Kaya Basamakları (sağ)

Kale sitadelinde yer alan bir kaya platformu üzerinde dikdörtgen formuna yakın, toplam sayısı beş adet olan kaya oyuğu saptanmıştır. Sunak olarak değerlendirilebilecek söz konusu kaya oyukları bir açık hava tapınağı görünümündedir ve yerleşimin en göze çarpan mimari yapısını oluşturmaktadır (Şekil 10). 80 cm yüksekliğindeki bir kaya platformu üzerine kayaya oyulmuş bu sunakların ebatları 70 x 60 cm ile 40 x 30 cm arasında değişmektedir. Doğu yönüne bakan açık hava tapınağı görünümüne sahip bu alandaki kaya platformunun uzunluğu 5.50 m olup hemen arkasında 4.40 m yüksekliğinde bir kaya duvarı yükselmektedir.

Şekil 10: Aşağı Doluca Açık Hava Tapınağı'nın Batıdan Bir Görünümü

Söz konusu kaya fasadı, sunakların üzerinden 3.60 m'ye ulaşan bir yüksekliğe sahiptir (Şekil 11). Sunaklı bu kaya fasadının önünde düz bir kaya platformu yer alır. Dolayısıyla bu kaya platformunu açık hava tapınağı olarak nitelendirmek için yeterli veri sunmaktadır. Sunakların ön cephesinde kurban kanı ya da sıvı sunuları akıtmak amacıyla yapılmış oluklar belirgindir. Bu oluklar, kurban kanının ya da libasyon sıvısının önündeki küçük düzleştirilmiş kaya platformuna dökülmesini sağlamış olmalıdır. Açık hava tapınım alanına fazla uzak olmayan kaya yüzeylerinde sunu çanak yuvası olabilecek oval formlu oyuklar seçilebilmektedir. Aşağı Doluca açık hava tapınağı, Masumu - Pak açık hava tapınağı ile dikkat çekici bir benzerliğe sahiptir.

Açık hava tapınım alanınının 8 m kuzeyinde 100 x 80 cm ölçülerinde yer alan dikdörtgen formlu sarnıç ya da bir kuyunun varlığı saptanmıştır. Toprak ve çalılıklarla kapanmış buna benzer başka sarnıçlarında varlığı gözlemlenebilmektedir. Yuvarlak formlu olmayan köşeli sarnıçlar, Van yakınlarında önemli bir Urartu yerleşimi olan Çavuştepe'den de tanınmaktadır.

Şekil 11: Aşağı Doluca Açık Hava Tapınağı'nın Doğudan Görünümü

Kalenin sitadel kısmına yakın kesimlerinde tepenin eğimine uygun olarak kayaların teraslandırılmasıyla oluşturulmuş sur temel yataklarını seçebilmek mümkündür. Sur temel yatakları özellikle yerleşimin kuzeydoğu cephesinde belirgindir.

Köy içerisinde içerisindeki ev ve bahçe duvarlarında, kale ya da kalenin çevresinden getirilmiş olan pek çok devşirme taş malzemenin kullanılmış olduğu saptanmıştır (Şekil 12). İçlerinden bazıları Orta Çağ'a ait oldukları anlaşılmaktadır. Uçları loplul, kolların uçları içe üçgen biçiminde oyulmuş Malta tipi haçlar Bizans mimarisinde oldukça yaygındır¹. Sandal (Çarıklı) Kilise gibi Bizans Dönemi Kapadokya kiliselerinde örneklerinde de örneklerine rastlanmaktadır². Ayrıca bu devşirme eserler arasında İslami Dönem'e ait olması gereken Arapça bir yazıt parçası da dikkat çekmektedir. Farklı zaman dilimlerinde ev ve bahçe duvarlarının yapımı için köy içerisinde kalan kaleden taş çekilmesinden ve kaçak kazılardan ötürü, buradaki Orta Çağ yapı kalıntılarının tamamı tahrip olmuştur. Dolayısıyla Orta Çağ'a ait olması gereken iskânın, niteliği ve büyüklüğü hakkında yerleşimin uğramış olduğu ağır tahribattan ötürü bir saptama yapmak mümkün değildir.

Şekil 12: Aşağı Doluca Ev ve Bahçe Duvarlarındaki Devşirme Malzeme

Açık hava tapınım alanı bir bütün olarak değerlendirildiğinde, kayaya oyulmuş basamaklar, sur temel yatakları ve sarnıçlar ile birlikte Aşağı Doluca Kalesi, Demir Çağı özelliklerini sergilemektedir. Sınırlı sayıdaki çanak çömlek buluntuları ağırlıklı olarak Demir Çağı'na tarihlenebilecek kahverengi devetüyü astarlı monokrom seramik amorflerinden oluşmaktadır. Bunlar arasında Erken Tunç Çağı veya Orta Tunç Çağı'na tarihlenebilen el yapımı, saman katkılı, koyu devetüyü astarlı kap parçası ve Tunç Çağı ile de ilişkilendirilebilecek el yapımı, kireç katkılı, devetüyü renkli çanak parçasının varlığı yerleşimin kökeni açısından önemlidir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Masumu – Pak Kalesi yerleşiminin saptanması ve daha önce kayıtlara geçmiş olan fakat yerleşim özellikleri yeterince bilgi bulunmayan Aşağı Doluca Kalesi'nin tanımlanması Tunceli yöresinde 2021 yılı araştırma sezonunun en önemli sonuçlarından biridir. Söz konusu arkeolojik sitlerin yerleşim modeli ve kült yapıları hakkında tatminkâr veriler elde edilmiştir. Masumu-Pak Kalesi'nin bir tepe üstünde yer alan düz bir satıh üzerindeki dairesel yerleşim planı, alışılmadık bir görünüm sergilemektedir. Bu nedenle yerleşimin öteki Demir Çağ kaleleri gibi inşa tekniği bakımından teraslandırma yöntemiyle sur temel yataklarının oluşturulmasına gerek kalmamıştır. Yuvarlak formlu yerleşim yapısı bakımından Masumu - Pak Kalesi ile görece daha az eğimli bir tepe üzerine inşa edilmiş Peri Çayı kıyısındaki Bağın Kalesi³ ile benzerlik taşımaktadır. Peri Suyu vadisinde konumlanmış olması yanı sıra Bağın Kalesi'nin konumsal bir paraleli Aşağı Doluca Kalesi'dir.

Girişlerinin anıtsal merdivenlerle sağlanmış olması Masumu- Pak ve Aşağı Doluca kalelerinin ortak yanlarını oluşturmakla beraber, bölgedeki Mazgirt⁴ ve Deliktaş⁵ gibi yerleşimlerde bulunan benzer kaya basamakları bir Demir Çağ kalıntısı olarak değerlendirilmektedir.

1 Taş - Özcan, 2015: 257.

2 Ötügen, 1984: Lev. LXX Res. 2; Yılmaz, 2017: 66 Foto 6.

3 Burney, 1957: 52, fig. 15.

4 Erdoğan, 2015: 172; Kleiss- Hauptmann, 1976: Nr. 100.

5 Kleiss- Hauptmann, 1976: Nr. 101; Köroğlu, 1996: 23.

Demir Çağ'na ait izler taşıyan Aşağı Doluca ve Masumu-Pak yerleşimlerinde Urartulu özelliklerden ziyade yerel özelliklerin ön plana çıkması, Urartu Krallığı egemenliğindeki bölgesel güçlere ait etkinin maddi kültüre yansımaları ile açıklanabilir. Bir başka deyişle Urartu maddi kültürünün her iki kale yerleşiminde ağır basmıyor oluşu onların, Urartu Krallığı'na bağlı yerel güçlerin egemenliğindeki merkezler olduğuna işaret etmektedir. Aşağı Doluca ve Masumu-Pak yerleşimleri seramik verilerinin de işaret ettiği gibi M.Ö. VII. yüzyıl öncesinde, Urartu egemenliğinin bölge üzerinde belirleyici bir rol oynadığı bir zaman diliminde inşa edilmiş olmalıdır. Yerel özellikli çanak çömlek buluntularının yerleşimde yoğun olmasına karşın Urartular ilişkilendirilen *Bianili* kaplarının ele geçmemiş olması bu görüşü teyit etmektedir. Çünkü Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Urartu'ya ait ya da Urartu etkili seramik geleneğine M.Ö. VII. yüzyıla tarihlendirilen yerleşimlerde görüldüğü belirtilmektedir⁶.

Masumu - Pak ve Aşağı Doluca kalelerinde ortak özelliklere sahip açık hava tapınım alanlarının saptanmış olması, her iki yerleşimin çarpıcı yanlarını oluşturur. Birbirine benzer boyutlardaki kayaya oyulmuş sunakların oluklara sahip olması ve bu sunakların önlerinde düzleştirilmiş bir platformun yer alması, iki kült yapısı arasında mimari yönden paralellikleri oluşturur. Her iki tapınım alanının en önemli ortak yönü işçiliğidir. Orta Çağ kaya yapıları yapımında tırnaklı kazıyıcılarla yapılan ve tırnak izlerinden tanınan teknikten farklı olarak buradaki yapılar, düz ağızlı kazıyıcılarla şekillendirilmişlerdir. Kaya yüzeyinde düz bir yüzey oluşturan bu teknik Urartu Dönemi kaya işçiliğinin ayırt edici bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır⁷. Kendi aralarındaki en önemli fark, Aşağı Doluca açık hava tapınım alanının arkasında yükselen bir kaya fasadının bulunmasıdır. İki açık hava tapınım alanının arasındaki bir diğer gözlemlenebilen fark ise Aşağı Doluca tapınım alanının Masumu-Pak'taki yapıya göre daha özenli bir işçilik sergilemesidir. Söz konusu açık hava tapınım alanlarının döşemeleri işlevsel yönden farklı olsa da buradaki kaya mimarileri, Doğu Anadolu'da Urartular'a atfedilmiş kültürel kaya yapılarının⁸ bir değişkesi görünümündedir. Demir Çağ'da inşa edildiği izlenimi veren açık hava tapınakları, daha önceki dönemlere ya da Helenistik/Roma Dönemi'ne tarihlenmesini gerektirecek herhangi bir veriye sahip değildir. Demir Çağ'ı Urartu coğrafyasında farklı tipteki açık hava tapınım alanları sınıflandırılmış olmakla birlikte, oluklu sunaklar olarak tanımlanabilecek bu tipten kült yapıları bilinmemektedir⁹. Açık hava tapınağı olarak değerlendirilebilecek Masumu-Pak ve Aşağı Doluca kült yapılarının ortak bir tipoloji sergilemesi, yerel bir mimari gelenek ile ilişkili görünmektedir. Yerleşimlerin üst tarafındaki sitadel kısmında konumlanmış söz konusu oluklu açık hava tapınım alanlarının, yerel bir kült ile ilişkili olarak inşa edilmiş olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Oluklu sunaklar olarak değerlendirilen mimari unsurların stel kaidelerine ait oyuklar olabileceği önermek ilk bakışta mümkün olsa da Urartu coğrafyasında stel kaidelerine göz atıldığında önemli farklılıklar taşıdığı görülebilmektedir. En önemli fark Altıntepe, Aznavurtepe ve Kayalidere'de olduğu gibi Urartu stel kaide yuvalarının kaya yapılarından bağımsız, taşınabilir mimari elemanlar olmalarıdır. Diğer taraftan Aşağı Doluca ve Masumu-Pak açık hava tapınım alanlarındaki oyulmuş kayalar bir stelin oturtulabileceği simetriye ve işçiliğe sahip değildir. Kareye yakın olan formları, bir Urartu stelinin yerleştirilemeyeceği kadar büyüktür. Altıntepe Urartu açık hava tapınağına ait 40 x 20 cm ebatlarındaki ve 20 cm derinliğindeki dikdörtgen stel kaideleri¹⁰, Aşağı Doluca ve Masumu-Pak tapınak alanlarındaki oyuklar ile form ve ölçü bakımından benzeşmemektedir. Buna karşın Patnos'tan ele geçmiş bir stele ait 50 x 10 cm boyutlarında ve 1 cm yüksekliğinde olan dörtgen stel yuvasından¹¹ ise ölçüleri bakımından farklılık gösterir. Aynı şekilde Van yakınlarındaki Yeşilaliç tapınım alanında yer alan ve her biri birbirinden 50 cm uzaklıkta olan 30 x 20 x 20 cm ölçülerine sahip stel kaideleri¹² konum ve tipolojik bağlamda Tunceli'de ki söz konusu tapınım alanları arasında herhangi bir benzerlik sergilememektedir. Altıntepe stelli tapınım alanının örme oda mezarlarla ve Kayalidere stelli tapınım alanının ise yakınında yer alan bir kaya mezarıyla olan mekânsal yakınlıkları, söz konusu açık hava tapınım alanlarının ölü kültüyle bir ilişkisinin olabileceğine işaret etmektedir¹³. Ancak Aşağı Doluca ve Masumu-Pak Kalesi tapınım alanlarıyla ilişkili olabilecek herhangi bir mezar yapısına ait olabilecek bir veri bulunmamaktadır.

6 Hauptmann, 1969/1970: 72-74; Köroğlu, 1996: 78; Sevin, 1988: 9, 34; Sevin, 1989: 496 - 498.

7 Çevik, 2000: 25.

8 Söz konusu görünümsel benzerliklere, Harput yerleşiminin kaya açık hava tapınım alanı, batısındaki cellalı kaya yapısı, Muş/Bostankaya kültürel işlevli kaya fasadı, Harput Kalesi'ndeki kült alanındaki oyuklu altar gibi örnekler verilebilir. Bkz. Işık, 1995: Abb. 97, 98, 124, 126b

9 Işık, 1995: 5-97; Forbes, 1983: 81-88.

10 Özgüç, 1969: 28 vd.

11 Uysal, 2007: 7.

12 Sevin ve Belli, 1977: 373.

13 Grekyan, 2019: 60; Erdoğan vd., 2020: 30; Kuvanc vd., 2022: 64 - 66, 72, 77, 80.

KAYNAKÇA

- Burney, C. A. (1957). "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies*,7, 37 – 53.
- Çevik, N. (2000). *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erdoğan, S. (2015). *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli ve Bingöl Bölgesi* (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erdoğan, S. – Erçek, M. ve Şen, M. (2020). "Kayalidere Kalesi 2018 -2019 Yılı Kurtarma Kazıları: İlk Notlar", *Aras Türkiye Eski Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi*, 2, 19 - 37.
- Erzen, A. (1978). Çavuştepe I: M.Ö. 7. ve 6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Forbes, T. B. (1983). *Urartian Architecture*, BAR International Series 170, Oxford.
- Grekyan, Y. (2019). "The Urartian Stela in the Ancient Near Eastern Context (Preliminary Observations)", *Vishap: Between Fairy Tale and Reality*, (Ed: A. Bobokhyan, A. Gilibert ve P. Hinila), Institute of Archaeology and Ethnography, Yerevan, 437 - 447.
- Hauptmann, H. (1969/1970). "Norşun-Tepe, Historische und Ergebnisse der Grabungen 1968/69", *Istanbul Mitteilungen* 19/20, 21-78.
- Kleiss, W. ve Hauptmann, H. (1976). *Topographische Karte von Urartu – Verzeichnis der Fundorte und Bibliographie*, Archäologische Mitteilungen aus Iran – Ergänzungsband 3, Dietrich Reimer Verlag, Berlin.
- Işık, F. (1995). *Die Offenen Felsheiligtümer Urartus und ihre Beziehungen zu denen der Hethiter und Phryger*, Documenta Asiana II, Gruppo Editoriale Internazionale, Roma.
- Köroğlu, K. (1996). *Urartu Krallığı Dönemi'nde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Kuvaç, R. - Işık, K. - Genç, B. ve Konyar, B. (2022). "Urartian Cult of the Stelae and New Discoveries at Aznavurtepe and Yeşilaliç (Ashotakert)", *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 22, 55 - 88.
- Ötügen, Y. (1984). "Kappadokya Bölgesi'ndeki Kapalı Yunan Haçı Kiliselerde Resim Programı", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi* III, 143 – 167.
- Özgüç, T. (1969). *Altıntepe II – Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sevin, V. ve Belli, O. (1977). "Yeşilaliç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi", *Anadolu Araştırmaları*,4-5, 367 - 409.
- Sevin, V. (1988). "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzeysel Araştırması, 1986", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, Ankara, 1-44.
- Sevin, V. (1989): "Elazığ – Bingöl Yüzeysel Araştırması" *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1987*, Ankara, 451-500.
- Taş, T. - Özcan, F. (2015): "MS. 4. ve 7. Yüzyıllar Arasında Haç Motifinin Gelişimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21, 247 - 275.
- Uysal, B. (2007). "Patnos'ta Açığa Çıkarılan Urartu Stelleri", *Belleten*, 71 (260), 5 -18.
- von Gall, H. (1967): Zu den Kleinasiatichen Treppentunneln" *Archäologischer Anzeiger* 1967/4, 504-527.
- Yılmaz, M. K. (2017). *Kapadokya Bölgesi Bizans Dönemi Kiliselerinde Son Akşam Yemeği Konulu Duvar Resimleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).